

Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op gebeurtenissen medio 1914

door

DR. J. M. H. J. HEMELS

„... der 'Zeitunger' ist doch nicht nur Chronist, sondern eben Publizist, d.h. nicht nur Zuschauer, sondern Mitspieler im gesamten in die Geschichte eingehenden Geschehen..."¹

Het grapje van journalisten en politici dat kranten gemaakt worden om er de volgende dag vis in te kunnen verpakken is overbekend. Martin Kalff zag het in 1876 breder. Schrijvend over „De kranteman”, d.i. *niet* de journalist als dagblad- of krantenschrijver, maar de bezorger, hield hij ook nog de mogelijkheid open kranten in te binden om later over een encyclopedisch naslagwerk te kunnen beschikken: „Of ge de jaargangen netjes laat inbinden, om zodoende een volledige geschiedenis van den dag te krijgen, of de losse nummers laat zwerven om er bij gelegenheid uw boterham in meê te nemen, 't is hem om 't even, mits ge er maar naar betaalt. Hij is zich onbewust dat hij een machtig voertuig tot beschaving voor den een en een pak scheurpapier voor den ander rondbrengt. Hij stoort er zich niet aan, dat de mogendheden elkander vandaag liefkozen, om morgen bloedig te krakeelen. Hij schijnt er een onbestemd gevoel van te hebben, dat oorlog en vrede, 'in spijt van de meest geruststellende verzekeringen uit alleszins vertrouwbare bron', elkander nog grilliger afwisselen dan regen en zonneshijn.”² Tot zover Kalff een eeuw geleden.

Enige jaren later, in 1880, schreef dr. B. Tideman Jz. over „Onze Courant” als dagelijkse gast en – in zijn ideale vorm – als waarachtige levensbode ondermeer: „Dat was een andere tijd, in '70 en '71; en in dien turksch-russischen oorlog, toen was er nog eens wat afwisseling! Bovendien, zoo'n oorlog, die moet er immers zijn. Is die niet, volgens de ontdekkingen der jongste wetenschap, hetzelfde als een onweder in de menschenwereld, een in hare

1. Gerhard Menz, *Zeitungswissenschaft, Literaturwissenschaft und Geschichtswissenschaft*. In: *Forschungen und Fortschritte*, jrg. XIX (1943), nr. 13/14, blz. 134-135, hier blz. 135.

2. *Beelden uit het volksleven* I. In: *Eigen Haard*, 1876, blz. 407-408, hier blz. 407.

gevolgen zeer gezegende verhindering der overbevolking? Natuurlijk is de oorlog dit alleen uit het hoogverheven standpunt van den liberalen courantenlezer. Ach ja, de courant leeft van de ellende der wereld. De courantenverslinder wordt pessimist, en dit zal niemand hem euvel duiden. Echter kan men er den wensch bijvoegen, dat hij zoo goed leze, dat hij voor morgen optimist zij.”³

Voor kranten en tijdschriften is het uitbreken van een oorlog inderdaad altijd geweest „het gelukkige tijdstip van den ongelukkigen Oorlog”, waardoor de „Leeslust als uit den slaap opgewekt” werd, aldus een uitlating van C. F. Koenig in een in 1784 uitgegeven werk⁴. Na de oorlog van 1870-1871 kan men wat West-Europa betreft met name ook denken aan de Eerste Wereldoorlog, toen film nog nauwelijks en radio en televisie nog helemaal geen rol speelden in het proces van openbare meningsvorming. Het gedrukte woord is tijdens deze oorlog voor het laatst zo exclusief als wapen in het geheel van de oorlogsvoering betrokken geweest.

Hoe merkwaardig het de niet dagelijks met de bibliografieën en tijdschriften van de geschiedwetenschap werkenden ook mag voorkomen, het onderzoek naar WO I en met name naar de oorzaken van het uitbreken ervan, beleeft een ware *revival*⁵. Ruim twintig jaar geleden, toen de Tweede Wereldoorlog vers in het geheugen lag, lijkt de historicus P. H. Winkelman rekening gehouden te hebben met een hernieuwde belangstelling voor de in buitenlandse publikaties nog steeds – ondanks de verschrikkingen van WO II – als de „Great War”, „la Grande Guerre”, geboekstaafde oorlog van 1914-1918. „Voor slappe tijden,” aldus Winkelman in 1954, „heeft men dan nog de vorige oorlog, waarvan zeer veel materiaal onuitgepakt ligt.”⁶ Het gaat ons in dit opstel minder om onuitgepakt als wel om nog te onbekend bronnenmateriaal in de vorm van krantenleggers.

We hebben ons bij de keuze van te onderzoeken kranten drastisch moeten beperken om een langere periode in het jaar 1914 te kunnen

3. Gepubliceerd in *idem*, blz. 420-432, hier blz. 432.

4. Geciteerd bij W. P. Sautijn Kluit, *Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813*. In: *Bijdragen tot de Gesch. van den Ned. Boekb.*, dl. VII, afl. 1, Amsterdam, 1896, blz. 87-284, hier blz. 107.

5. Voor de discussie over de oorzaken van WO I verwijzen wij slechts naar: H. W. Koch (ed.), *The origins of the first world war*, London, 1972; P. Renouvin, *La paix armée et la Grande Guerre, 1871-1919*, Paris, 1960²; Th. Schieder (Hrsg.), *Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und europäische Weltpolitik bis zum 1. Weltkrieg*, Stuttgart, 1968; S. Pollard and C. Holmes, *Industrial power and national rivalry, 1870-1914*, London, 1972, en J. Droz (ed.), *Histoire générale du socialisme, tome II: De 1875 à 1918*, Paris, 1974.

6. P. H. Winkelman, *Ontwikkelingsmotieven in de historische wetenschap*. In: *De ontwikkeling der wetenschappen in de laatste halve eeuw. Gedenkboek van het Thijmgenootschap bij het vijftigjarig bestaan*, Amsterdam, 1954, blz. 158.

onderzoeken. Bestudeert men de reacties in de pers op één gebeurtenis, waarvoor men slechts kranten van minimaal één dag tot maximaal één week hoeft door te werken, dan kan men het aantal te onderzoeken kranten uitbreiden. Wel menen wij met de hier geboden selectie een verantwoorde „steekproef” getrokken te hebben om de veelstemmigheid van het koor van persstemmen voldoende tot zijn recht te laten komen. Wij willen bij het woord steekproef tussen aanhalingstekens aantekenen, dat wij om praktische redenen wat betreft de buitenlandse kranten – behalve met het levensbeschouwelijke karakter – ook rekening hebben gehouden met de bereikbaarheid van de benodigde krantenleggers. Wanneer wij redenen hadden om aan te nemen, dat redacties een andere krant regelmatig op betrouwbare wijze citeerden in zogenaamde „persspiegels”, hebben wij in een aantal gevallen ook gebruik gemaakt van deze citaten. Hetzelfde geldt voor enige aanhalingen die we aantreffen in de literatuur met betrekking tot de hier onderzochte periode. Geen aandacht werd geschonken aan de politieke prenten in de pers die een afzonderlijke studie rechtvaardigen. Wat de Franse pers betreft, hadden alleen al *L'Humanité*, *Le Figaro*, *La Guerre Sociale*, *L'Homme Libre*, *La Libre Parole* en *Le Matin* dergelijke tekeningen.

Zonder in te gaan op de elders door ons behandelde ⁷ problematiek van massacommunicatie als factor in de geschiedenis in het algemeen en het gebruik van kranten als historische bron in het bijzonder, menen wij met de hier geboden „case-study” de volgende stellingname te kunnen illustreren.

Wie krantenleggers uit het bewogen jaar 1914 doorneemt, krijgt een beter inzicht in de uit de geschiedschrijving reeds bekende aspecten van het politieke, economische, sociale, intellectuele en artistieke leven. De verschillend gekleurde kranten verhelderen de gebeurtenissen, weerspiegelen de reacties van diverse partijen en particulieren en stellen ons in staat verder door te dringen in de mentaliteit van bepaalde publieksgroepen. De pers reflecteert niet alleen: zij speelt ook een sturende rol in ontwikkelingsprocessen. Men dient er wel bedacht op te zijn, dat haar getuigenis-van-dag-tot-dag vanuit de huidige stand van kennis beschouwd onvolledig, soms verward en bijna altijd partijdig is. Niet zelden blijkt de krant een instrument te zijn in handen van de overheid, politieke

7. Vgl. voor de methodologisch-theoretische achtergrond en implicaties van het gebruik van kranten als historische bron: Rudolf Auer, *Die moderne Presse als Geschichtsquelle* (Phil. Diss.), Wien, 1943, en Joan Hemels, *Massacommunicatie als factor in de geschiedenis. Een verkennend-bibliografische studie*, Assen, 1971, *idem*, N.a.v. twee voordrachten. In: *Postacademica V* van Kleio, jrg. XV (1974), nr. 11, blz. 865-870, en *Informatie uit krantenleggers. Bronnenkritiek en stand van het pershistorisch onderzoek*. In: *Intermediair*, jrg. XI (1975), nr. 25, blz. 31-35.

partijen of financieel-economische machtsgroepen. Kranten, zouden wij willen concluderen, spelen een niet nauwkeurig te omschrijven rol bij het bepalen van het denken, de houdingen en de gedragswijzen, verspreiden waarheid en leugens en creëren soms zelfs mythen.

Critici die willen vallen over de korte periode die als object van onderzoek gekozen is en de o.i. noodzakelijke en verantwoorde selectie van de kranten die als bronnen zijn gebruikt, zouden we willen toevoegen : „*Men wege kaneel niet bij het pond*”.

DE HISTORIOGRAFIE

Wie meent te kunnen vertrouwen op titels van boeken, tijdschriftartikelen en brochures, waarin het begrip „die öffentliche Meinung” paraisseert, komt bedrogen uit. Hij wordt dan ook geconfronteerd met publikaties die op bijvoorbeeld uitsluitend redevoeringen van politici of zelfs van hoogleraren gebaseerd zijn. Verder moet men t.a.v. tussen de beide wereldoorlogen verschenen literatuur terdege rekening houden met anti-Duitse en anti-Franse tendensen en met de neiging om al te gemakkelijk van het bijzondere naar het algemene toe te redeneren.

Een voorbeeld van onverantwoorde generalisatie biedt de dissertatie van Paul Hugendubel uit 1934⁸. Deze auteur noemt zonder veel uitleg, laat staan enige bewijsvoering, het dagblad met een oplage van een miljoen exemplaren, *Le Matin* (rechts-nationalistisch notabene!), karakteristiek voor de houding van de Franse pers en citeert vervolgens bijna uitsluitend uit deze krant, daarmee de werkelijkheid o.i. vereenvoudigend of zelfs vervalsend.

Een ander voorbeeld betreft het boek van dr. Anton Jux⁹. Jux gebruikte uitsluitend Duitse kranten en ging wat de buitenlandse bladen betreft, af op de uittreksels die hij in de kranten van zijn eigen land vond. Het streven om de niet-Duitse these zo volledig en onpartijdig mogelijk weer te geven mag de auteur hiermee niet bij voorbaat ontzegd worden, maar komt toch wel in een verdacht daglicht te staan¹⁰. Jux behandelt een voorval uit de lente van 1914. In de zwoele atmosfeer van die dagen, waarvan de oorlog als een bliksem de ontlading gaf, verscheen een artikel in de *Kölnische Zeitung*. In het stuk, afkomstig van de correspondent in

8. P. Hugendubel, *Die Vorbereitung des Weltkrieges durch die französische Presse* (Diss. München 1936), München, 1936.

9. A. Jux, *Der Kriegsschrecken des Frühjahrs 1914 in der europäischen Presse*, Berlin-Charlottenburg, 1929.

10. H. Krekel had hiermee geen moeite blijkens zijn recensie in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 46 (1931), blz. 436.

Petersburg, Ulbrich, werd gewezen op de toenemende anti-Duitse gezindheid in Rusland. De lezers kregen de waarschuwing op hun hoede te zijn. De berichtgeving van Ulbrich – volgens Jux niet geïnspireerd door de Duitse legatie – zette veel kwaad bloed bij de Russen, maar ook in Frankrijk¹¹.

De beste studies – hoewel nog geen uitputtende analyses – zijn die van Gilbert Ziebura (1955) en die van Harry Hanàk (1962), terwijl de publikatie van de Oostduitse historicus Heidorn (1960) met grote voorzichtigheid gebruikt moet worden, met name waar conclusies getrokken worden¹². Is de opgave van de oplagecijfers van de Franse pers bij Hugendubel onbetrouwbaar, Ziebura heeft zich goed geïnformeerd door middel van contemporaine bronnen en neemt ruime marges in acht, waar hem dat noodzakelijk lijkt¹³. Bijzonder te waarderen in Ziebura's publikatie is ook, dat hij aandacht schenkt aan acht in de provincie verschijnende kranten van verschillende politieke stelling. Van de oudere publikaties is die van E. Malcolm Carroll verreweg de beste¹⁴.

Een voorbeeldig onderzoeksverslag biedt de publikatie van de Amerikaanse historicus Kevin J. O'Keefe¹⁵. De gangbare en wijd verspreide gedachte was, dat de Verenigde Staten in 1917 Duitsland de oorlog verklaarden, nadat het Amerikaanse volk aan een lange propagandacampagne van de geallieerden blootgesteld was. De Amerikaanse kranten en in het bijzonder de in New York verschijnende bladen, zouden tijdens de jaren van de Amerikaanse neutraliteit feitelijk gecontroleerd zijn door Britse propagandafunctionarissen. O'Keefe toont aan, dat dit bepaald niet het geval was en dat van de rol van de New Yorkse pers in die kritieke periode een erg vertekend beeld gegeven is. Hij maakt duidelijk, dat de redacties van de New Yorkse kranten, ondanks Britse cen-

11. B. D. E. Kraft, *De Daily Telegraph-affaire van 1908*. In: *TvG*, jrg. 49 (1934), nr. 2, blz. 293-296.

12. G. Ziebura, *Die deutsche Frage in der öffentlichen Meinung Frankreichs von 1911 bis 1914*, Berlin, 1955; H. Hanàk, *Great Britain and Austria-Hungary during the first World War. A study in the (in)formation of public opinion*, London etc., 1962, en G. Heidorn, *Monopole-Presse-Krieg. Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung des Ersten Weltkrieges. Studien zur deutschen Aussenpolitik in der Periode von 1902 bis 1912*, Ost-Berlin, 1960.

13. Ziebura, *a.w.*, blz. 216-217. Als bronnen heeft hij gebruikt: L. Latzarus, *Le journal moderne*. In: *Revue de Paris* d.d. 1 jan. 1914, blz. 188 e.v. en *Annuaire de la Presse Française et Etrangère et du Monde Politique*, jrg. XXXI (1913). Vgl. G. Weill, *Le journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique*, Paris, 1934, blz. 258 e.v. en Hugendubel, *a.w.*, blz. 31 e.v.

14. E. Malcolm Carroll, *French public opinion and foreign affairs 1870-1914*, New York-London, 1931; zie verder: H. Eich, *Die Nachrichtenspolitik der französischen Presse von der Emser Depesche bis zur Gegenwart* (Diss. Berlin 1938), Frankfurt am Main, 1939.

15. Kevin J. O'Keefe, *A thousand deadlines. The New York city press and American neutrality 1914-1917*, The Hague, 1972.

suur, in staat waren de centrale mogendheden van een opmerkelijk aantal voor dezen gunstige berichten te voorzien. In veel gevallen blijkt in feite een bewuste poging gedaan te zijn om in de onderwerpen m.b.t. de oorlog de Duitse standpunten te laten doorkomen. Het bewijsmateriaal geeft geen steun aan de beschuldiging dat de New Yorkse journalisten door de propaganda van de geallieerden beetgenomen werden. Het onderzoek is voornamelijk gebaseerd op een inhoudsanalyse van zowel de (hoofd-)redactionele commentaren als nieuwsberichten, speciale artikelen (features), ingezonden brieven en boekbesprekingen in zestien dagbladen. De geselecteerde kranten zijn: de (New York) World, Times, Tribune, Sun, American, Press, Herald, Evening Sun, Evening World, Journal, Globe, Telegram, Mail, Post, Eagle en de Journal of Commerce. De periode van onderzoek strekt zich uit van de laatste week van juni 1914, toen het nieuws over de moord in Serajewo binnen kwam, tot 6 april 1917, toen president Woodrow Wilson de oorlogsverklaring ondertekende. O'Keefe heeft aanvullend onderzoek gedaan in Britse, Duitse en Amerikaanse bronnen, zodat een magnifieke studie tot stand gekomen is.

In de Verenigde Staten maakte krantenkoning William Randolph Hearst dagbladen volgens het beginsel „Capture the crowd at any way, let them laugh, let them cry, let them wait”, hetgeen wij zouden willen vertalen met: Pak de massa met alle middelen, laat haar lachen, laat haar huilen, laat haar in spanning. Na het uitbreken van de oorlog stelde Hearst zich op het standpunt, dat de Verenigde Staten zich er niet mee moesten bemoeien; aangezien de politici uiteindelijk toch een andere weg insloegen, moest Hearst zich in 1917 haasten het roer om te gooien om zakelijk geen schade te lijden.

Tot slot zij verwezen naar een artikel van Renouvin uit 1964, waarin deze stelt, dat de aandacht van zuiver diplomatieke en militaire gebeurtenissen verschoven is naar sociale en economische processen en structuren en dat ter completering van het beeld ook het aspect van de publieke opinie aandacht verdient. Enige jaren later heeft Renouvin zelf een voorbeeld gegeven¹⁶. Voor méér literatuur dan wij geven in de literaturopgave over de oorzaken van WO I verwijzen wij naar de bekende handboeken; hetzelfde geldt voor monografieën die enig aspect van de periode vóór 1914 behandelen¹⁷.

16. P. Renouvin, *L'Opinion publique en France devant la guerre en 1914*. *Bulletin de la section d'histoire moderne et contemporaine*, fasc. V (1964), blz. 39-44, en *Die öffentliche Meinung in Frankreich während des Krieges 1914-1918*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, jrg. XVIII (1970), nr. 3, blz. 239-273.

17. Zie voor de persgeschiedenis: P. Albert, *La presse (française) de 1871 à 1914*. In: C. Bellanger, J. Godechot, P. Guiral et F. Terrou, *Histoire générale de la*

Uit enige titels van Bauer blijkt, dat WO I het wetenschappelijk onderzoek van de publieke opinie sterk gestimuleerd heeft; datzelfde geldt voor de praktijk van en de wetenschappelijke reflectie op propaganda¹⁸. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat met steun van de Duitse regering in 1916 door de bekende Karl Bücher aan de universiteit van Leipzig het eerste Institut für Zeitungskunde opgericht werd. De Zeitungskunde heeft via Zeitungswissenschaft en Publizistikwissenschaft geleid tot de huidige communicatiewetenschap ofwel publicistiek.

HET PERSLANDSCHAP IN FRANKRIJK

In het laatste kwart van de negentiende eeuw heeft de pers in West-Europa een opmerkelijke kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkeling doorgemaakt. In Parijs steeg het aantal dagbladen tussen 1870 en 1914 van 41 tot 57 en in de departementen van 179 tot 242. De oplage van de Parijse kranten steeg in dezelfde periode van één tot zes miljoen exemplaren; hiervan namen Le Petit Parisien, Le Petit Journal, Le Matin, Le Journal en L'Echo de Paris er vijf miljoen voor hun rekening. Steeds meer kranten werden verkocht voor de lagere prijs van één stuiver per nummer. De ontwikkeling van het advertentiewezen, de goedkopere produktie door technische vernieuwingen en machinaal vervaardigde grondstoffen en de door de uitbreiding van onderwijs en betere inkomens stijgende oplagen maakten de krant goedkoper en voor velen bereikbaar. Naarmate de dagbladmarkt in het begin van deze eeuw meer verzadigd raakte, konden de kleinere dagbladen de concurrentiestrijd moeilijker volhouden. Ondanks financiële problemen konden zij hun bestaan nog vaak rekken dankzij subsidies („uit de zwarte kas”) en steekpenningen van derden die er belang bij

presse française, vol. III, Paris, 1972; K. Koszyk, *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Geschichte der deutschen Presse*, Teil II, Berlin, 1966 en idem, *Deutsche Presse 1914-1945*. Idem, Teil III, Berlin, 1972; *The history of The Times*, vol. IV, *The 150th anniversary and beyond, 1912-1948*, London, 1952; Kurt Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*. Bnd. I Wien, Wien-Stuttgart (1960), Bnd. II *Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates*, Wien-Stuttgart (1966); I. Williams (ed.), *Newspapers of the first world war. A selection*, Newton Abbot, 1970; Isolde Rieger, *Die wilhelminische Presse im Überblick (1888-1918)* (Diss. München 1954), München, 1957; Karl d'Ester, *Frankreich. Geschichte der französischen Presse*. In: *Handbuch der Zeitungswissenschaft*, Bnd. I, Leipzig, 1940, Sp. 1068-1121, E. Dovifat, *Großbritannien. Geschichte der englischen Presse*. In: idem, Lieferung V, 1941, Sp. 1408-1501, H. Prakke e.a., *Handbuch der Weltpresse*, Bnd. I, Köln-Opladen, 1970 en Heinz-Dietrich Fischer (Hrsg.), *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*, Pullach bei München, 1972.

18. Wilhelm Bauer, *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen. Ein Versuch*, Tübingen, 1914; *Der Krieg und die öffentliche Meinung*, Tübingen, 1915, en *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, Wildpark-Potsdam, 1929.

hadden, dat hun geluid gehoord kon worden. Kranten waren niet zelden nauw gelieerd aan of afhankelijk van politieke partijen en pressiegroepen en het bank- en kredietwezen of de industrie. Het socialistische dagblad *L'Humanité* was in 1904 uiteraard opgericht met geld van de lezers en niet van kapitalisten.

De persvrijheid, het interessante politieke bedrijf tijdens de Derde Republiek en de levendiger opmaak en journalistieke presentatie van het nieuws „à l'américaine” in de populaire bladen maakten de pers de moeite van het lezen waard. Ook een linkse pers kreeg vanaf 1881 de kans een vast lezerspubliek op te bouwen. De Dreyfus-affaire (1894-1906) gaf aanleiding tot felle en langdurige discussies, ook in de pers. Het aantal pagina's steeg tussen 1900 en 1914 gestadig. *Le Matin* begon in 1901 met het geven van zes pagina's en werd daarin een jaar later gevolgd door *Le Petit Parisien*. In 1914 hadden de kranten dikwijls een omvang van acht en *Le Journal* zelfs van tien of twaalf pagina's; sport ging een steeds belangrijker rol spelen, hetgeen ook in de kranten tot uiting kwam. Als nieuwe thema's dringen in de pers door het succes van het socialisme, de strijd tegen de Kerk en de herbewapeningspolitiek.

Een merkwaardig verschijnsel in de Franse pers van 1914 vormden de zogenaamde „journaux fantômes”; het betreft hier een dertigtal kranten waarvan slechts enkele tientallen exemplaren gedrukt werden. Soms hadden ze dezelfde inhoud, maar verschillende titels. De bedoeling van dit curieuze pershistorische fenomeen was tweeledig: de initiatiefnemers meenden zo het geld dat hen voor advertenties geboden werd, te kunnen rechtvaardigen en voor de politici moest het aantrekkelijke zijn, dat zij in de persoverzichten van de serieuze kranten geciteerd werden.

Naar politieke richting waren de Parijse kranten in 1914: pacifistisch-links (*L'Humanité*, het dagblad van het syndicalisme *La Bataille Syndicaliste* en het weekblad van Gustave Hervé *La Guerre Sociale*), van pacifistisch-links tot nationaal-midden (*La Petite République*, *L'Information* en *La France*), nationaal-midden (*Le Petit Parisien*, *Le Journal*, *La Presse*, *Le Temps*, *Journal des Débats*, *Le Figaro*, *L'Homme Libre* en *Le Petit Journal*) of nationalistisch-rechts (*Le Matin*, *L'Echo de Paris*, *L'Univers*, *La Croix* en *L'Action Française*). Van *L'Humanité* was Jean Jaurès „directeur politique”. Een boulevardblad als *La Presse* had geen duidelijke stellingname in zaken die de buitenlandse politiek betroffen en kan dan ook niet in termen van pro- of anti-Duits beoordeeld worden; gematigd tegenover Duitsland waren *Le Temps* en het een nuance conservatievere *Journal des Débats*; bepaald anti-Duits

waren Le Petit Journal, Le Matin, L'Echo de Paris, La Croix en L'Action Française ; de conservatieve Le Figaro nam een gereserveerde houding aan tegenover de ervvijand.

De kwaliteit en oplagecijfers van de hier genoemde kranten zijn zeer uiteenlopend. Le Petit Parisien was een rechts-republikeinse, populaire krant met de voor die tijd enorme oplage van 1,5 miljoen exemplaren. Le Petit Journal, anti-Duits en met nationalistische tendensen, had een oplage van bijna 1 miljoen exemplaren. Le Matin, scherp anti-Duits, rechts-nationalistisch, had een moderne opmaak en rendeerd bij een oplage van 800.000 exemplaren zeer goed. Le Journal had dezelfde oplage en ondanks het nationale karakter soms linksgeoriënteerde medewerkers. Het boulevardblad La Presse had een oplage van een half miljoen exemplaren, maar was nauwelijks geprofileerd in zaken die de buitenlandse politiek betreffen. Le Temps was een zeer gematigde en betrouwbare krant, zij het dat zij zich soms als het officieuze orgaan van de regering liet gebruiken. Ze had een uitgebreide nieuwsdienst.

DE PERS IN GROOT-BRITTANNIË

Kwalitatief gezien bleven de Franse kranten over het algemeen achter bij de Engelse. Tussen 1908 en 1914 werd The Times – een kwaliteitskrant met een zeer uitgebreide nieuwsdienst – er herhaaldelijk van beschuldigd de Brits-Duitse betrekkingen in de war te sturen door te blijven hameren op de betekenis van het Duitse vlootprogramma. Weinig bekend is, dat The Times in navolging van de populaire pers Duitsland vijandig gezind werd, nadat Lord Northcliffe (= Alfred Ch. W. Harmsworth) de krant in 1908 gekocht had. De bekende – niet door het nazidom besmette – communicatiewetenschapper Emil Dovifat schreef in 1941 in de vijfde aflevering van het Handbuch der Zeitungswissenschaft: „Dieser Kauf zeigt das Wetterleuchten des Weltkrieges ; er ist den Vorbereitungen der beispiellos gehässigen Propaganda zuzurechnen, die Northcliffe gegen Deutschland führte und mit der er dann die Welt vergiftete”¹⁹.

De populaire Daily Mail, opgericht in 1896 en eveneens eigendom van Lord Northcliffe's concern, had in 1914 de grootste oplage van enige krant ter wereld, deed in afkeer van Duitsland niet onder voor The Times en had bovendien een sterk imperialistische strekking. Door de oprichting van een continentale editie in 1905 in Parijs, had Northcliffe ook een greep op het vasteland gekregen. Bovendien waren Amerikaanse kranten, Le Matin (Pa-

19. Dovifat in *a.w.* (noot 15), Bnd. I, Sp. 1433.

rijs), Nowoje Wremja (St. Petersburg), Corriere della Sera (Milaan), Nacion (Buenos Aires) en De Telegraaf (Amsterdam) geabonneerd op de uitstekende nieuwsdienst van Northcliffe. Via zijn nieuwsdienst wist Northcliffe ook de Amerikaanse pers te beïnvloeden, hetgeen de Britse zaak na het uitbreken van de oorlog ten goede kwam. Tot zijn Associated Newspaper Ltd. behoorde ook de populaire conservatieve Daily Telegraph. Cyril Arthur Pearson was eigenaar van de concurrerende Daily Express, die – opgericht in 1900 – aanvankelijk een pro-Duitse koers leek te varen, maar in feite conservatief en imperialistisch was. De liberale kranten met grote oplagen, de Daily News en de Daily Chronicle, konden hun zelfstandigheid voorlopig handhaven. Dat gold ook voor de Morning Post en de Manchester Guardian. De regeringsgezinde liberale Westminster Gazette was sinds 1899 in handen van Charles Starmer. Van de arbeiderspers noemen wij het in 1911 opgerichte orgaan van een radicaal-syndicalistische groep: de Daily Herald.

BEELD VAN DE DUITSE PERS

De belangstelling voor buitenlandse politiek was bij de Duitse pers vóór 1914 geringer dan bij de Franse en Engelse kranten. Door de ontwikkeling van het imperialisme verdrievoudigde de ruimte die gegeven werd aan zaken betreffende de buitenlandse politiek zich in de periode tussen 1900 en 1914. Bij grote dagbladen maakte in het laatstgenoemde jaar de rubriek buitenland toch nog slechts 7 à 10 procent van het totale aantal redactionele kolommen uit. Zelfs de Frankfurter Zeitung besteedde meer ruimte aan het feuilleton.

Volgens onderzoeksresultaten van Karl Bücher besloeg in de week van 23 tot 29 augustus 1909 de rubriek buitenland slechts 5,8 % van de inhoud van de Berlijnse en 6,4 % van de provinciale kranten. Het Frankfurter dagblad besteedde volgens een ander onderzoek 8,35 % van de ruimte aan de rubriek buitenland en veel meer aan bijv. het feuilleton. De pers ondersteunde in het algemeen de buitenlandse politiek van de Wilhelmstrasse zonder de opzienbarende verschillen die bijv. in de rubriek binnenlandse politiek optraden²⁰. Toen de oorlog naderde, was de pers evenals de vloot, het leger, het industriële potentieel, de landbouw, de financiële macht en het verkeerswezen een belangrijk steunpunt voor de keizer en zijn politiek. De regering liet geen kans voorbijgaan om de pers in haar geheel of afzonderlijke bladen voor zich in te nemen en te beïnvloeden.

20. Geciteerd in Heidorn, *a.w.*, blz. 61.

In 1914 werden in Duitsland de volgende soorten dagbladen uitgegeven: (nationaal-)conservatieve kranten (Neue Preussische ofwel Kreuz-Zeitung, Norddeutsche Allgemeine Zeitung en Rheinisch-Westfälische Zeitung), (nationaal-)liberale kranten (Tägliche Rundschau, National-Zeitung, later 8 Uhr Abendblatt geheten, Kölnische Zeitung, München-Augsburger Abendzeitung, Königsberger Hartung'sche Zeitung, Magdeburgische Zeitung en de Vossische Zeitung met een oplage van 25.000 exemplaren), liberaal-democratische kranten (Frankfurter Zeitung en Berliner Tageblatt met een oplage van meer dan 200.000 exemplaren), een katholiek, conservatief-patriottisch blad (Kölnische Volkszeitung met een oplage van 30.000 exemplaren), een dagblad van het Zentrum (Germania), een sociaal-democratisch dagblad (Vorwärts met een oplage van 165.000 exemplaren), een typisch blad voor de commerciële wereld met een opmerkelijke kunstredactie (Berliner Börsen-Courier, aangeduid als blad voor „Börse und Bühne”, met een oplage van 11.000 exemplaren) en typisch populaire bladen met grote oplagen (Berliner Morgenpost, Berliner Lokalanzeiger en BZ am Mittag). Met de Duitse krantenconcerns zijn onverbrekkelijk verbonden de namen van Rudolf Mosse, Leopold Ullstein en August Scherl. De politieke richting van de Duitse dag- en weekbladpers van 1912 blijkt uit het volgende overzicht²¹:

„Partijloos”, „onafhankelijk”	1344
„Nationaal”, „Duits-nationaal” e.d.	111
„Conservatief”	234
„Nationaal-liberaal”	197
„Liberaal”	304
„Zentrum”, „katholieke kranten”	453
„Regeringsgezind”	176
Ambtelijke organen	330
Andere aanduidingen (democratisch, vrijzinnig, Fortschrittliche Volkspartei, christelijk-sociaal e.a.)	149
Sociaal-democratisch	77
Geen opgave	723
Totaal	4098

Wat de persagenschappen aan de vooravond van WO I betreft, kan men het volgende beeld geven. L'Agence Havas (opgericht 1835) had een belangrijke plaats veroverd als persbureau en als advertentiebureau. In Frankrijk had het praktisch een monopolie

21. Idem, blz. 60.

van binnen- en buitenlands nieuws. Bijna alle kranten gebruikten zijn correspondenties en telegrammen. Zijn officieuze karakter deed zijn prestige nog toenemen voor wat de van de regering afkomstige berichten betreft. In het buitenland was de concurrentie beperkt door overeenkomsten met de zogenaamde „geallieerde” agent-schappen Associated Press (1848), Wolff (1849) en vooral Reuter (1851) en door het zuiver Amerikaanse karakter van United Press (1907) en de International News Service (1904) van het Hearst-concern. De Duitse regering slaagde erin de Duitse persbureaus, waarvan de kranten al hun buitenlandse nieuws betrokken, aan haar onderhorig te maken. Het Wolffsche Telegraphenbüro (WTB) bleef ook na de oprichting van de Telegraphen-Union – ontstaan door een fusie in 1913 van zes persbureaus onder patronage van de zware industrie – het officieuze Duitse persagentschap²².

HET VOORSPEL

In het avondblad van maandag 27 juli 1914 gaf de Rijnlandse correspondent van de liberale Nieuwe Rotterdamsche Courant op grond van berichten in de Kölnische Zeitung een sfeertekening. Deze Kölnische Zeitung was tot het voorjaar van 1914 een officieuze regeringskrant, maar had zich daarna onafhankelijker opgesteld. 's Zondags, aldus het hier bedoelde verslag, heeft in Berlijn de warme sympathie voor Oostenrijk-Hongarije plaats gemaakt voor diepe ernst. De mogelijkheid dat Duitsland in een oorlog verweekeld zou raken, zouden de gesprekken op straat, in de koffiehuisen en in de „verkeersmiddelen” beheersen. Deze gesprekken, gekruid met „de fantasie en den geest van den Berlijner”, zouden de standsverschillen uitwissen. Hoewel het vertrouwen in Duitslands kracht onbegrensd was, zou het publiek zich niet zoals anders voelen. De gebruikelijke zondagse wandeling bleef achterwege; voor een tidingzaal bij de Wilhelmstrasse stuwde zich een grote menigte op en ieder nieuwtje ging als een lopend vuur rond. Om de bulletins werd gevochten; wanneer ze uitverkocht waren, boden pientere jongens ze voor tien Pfennig ter lezing aan. Zij maakten daarmee goede zaken: soms stond er een dozijn mensen in een kring om zo'n bulletin heen. De laatste berichten die zondagsavonds door middel van bulletins werden verspreid, leken gunstig, aldus het verslag, waaruit ook blijkt, dat de openbare meningsvorming in de hete julimaand van 1914 niet alleen gevoed werd door het gedrukte woord in de vorm van dag-, week- en nieuwsbladen, tijd-

22. Idem, blz. 63-67. Vgl. ook: *News agencies: their structure and history*, Paris (UNESCO), 1953 en P. Frederix, *De l'agence d'information Havas à l'Agence France Presse*, Paris, 1959.

schriften, brochures, pamfletten, bulletins en aanplakbiljetten, maar vooral ook door gesprekken van mensen onder elkaar, inclusief de geruchten, particuliere correspondentie, demonstraties en meetings en openbare redevoeringen.

Het volgende voorbeeld illustreert dit op een andere wijze. In de jaren 1910 en 1911 verspreidden alleen de sociaal-democraten in Duitsland al 33 miljoen exemplaren vlugschriften. Ter vergelijking: de oplage van de ruim vierduizend Duitse kranten – inclusief de niet dagelijkse verschijnende bladen – bedroeg in 1913 ruim zestien miljoen exemplaren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog steeg het ten behoeve van de propaganda-activiteiten verspreide aantal vlugschriften qua titels en oplagen zeer snel. Zo werden er in juni en juli 1918 resp. 1.689.457 en 2.172.914 exemplaren achter de Duitse linies afgeworpen; in oktober waren er dat 5.360.000²³.

In deze bijdrage zullen wij ons verder beperken tot de rol die een aantal dagbladen heeft gespeeld. Tussen de beide wereldoorlogen hebben zowel Duitse als Franse auteurs geprobeerd respectievelijk de Franse of de Duitse pers de schuld van haatgevoelens in de schoenen te schuiven. Deze voorstelling van zaken moeten wij als onjuist afwijzen; zij berust bovendien op een tijdens het interbellum nog niet geschokt geloof in de bijna onbeperkte macht van de pers om mensen te beïnvloeden.

In de eerste helft van 1914 waren er zoveel spanningen, dat Hans Herzfeld schrijft over een met electriciteit geladen atmosfeer. In het voorjaar raakte de Duitse publieke opinie enigszins in paniek door de toenemende bewapeningsactiviteiten van Rusland. In mei leek de Franse pers niet uitgeschreven te raken over de verkiezingen waarbij de socialisten en de radicaal-socialisten voor het eerst in het parlement de meerderheid behaalden. Laatstgenoemde categorie vormde tijdens de Derde Republiek een burgerlijke partij met ideologische tendens naar links. Hun gedachten werden met name vertolkt door *Le Rappel* en *Le Matin*. In de antimilitaristische socialistische pers bleef de invoering in 1913 van militaire dienstplicht gedurende drie jaar een frequent terugkomend thema. In april 1914 was het Parijse perslandschap verrijkt met het dagblad *Le Bonnet Rouge*, dat eerder in dat jaar opgericht was door Miguel Almercyda (ps. voor Eugène Vige). Het blad vertolkte de ideeën van de omstreden minister Joseph Caillaux en was tot het begin van de oorlog ultra-revolutionair en zeer fel antimilitaristisch. Caillaux ijverde voor een betere verstandhouding met Duitsland. Hij stond bekend als financier van *Le Bonnet Rouge*.

23. Karl d'Ester, *Flugblatt und Flugschrift*. In: *Handbuch der Zeitungswissenschaft* (noot 15), Bnd I, Sp. 1041-1052, hier Sp. 1044.

DE OORLOG IN HET VIZIER

De onrust n.a.v. de gebeurtenis in Serajewo was in heel Europa spoedig geweken: het publiek leek weer in een betrekkelijke zorgeloosheid af te glijden. Medio juli bracht een rapport van de legercommissie van de Franse Senaat onder voorzitterschap van Charles Humbert de slechte staat van paraatheid van de strijdkrachten aan het licht.

Op 13 juli schreef de anti-revolutionaire *De Standaard*, dat er geen materiaal genoeg was om bruggen te slaan over Rijn en Moezel, dat er geen schoenen genoeg waren om daarop zegevierend naar Berlijn te marcheren en dat er geen modern veld- en beleeringsgeschut was. De Franse pers, inclusief de antimilitaristische, socialistische en radicaal-socialistische kranten, publiceerden grimmige commentaren zonder de (galge-)humor van de Nederlandse *Standaard*, die ook wist te melden, dat het nog wel vijf jaar zou duren, voordat in het hele Franse leger het nieuwe uniform zonder de rode broek ingevoerd zou zijn.

Jean Jaurès gaf in een hoofdartikel, gepubliceerd in *L'Humanité* van 14 juli onder de titel „L'Explosion” de schuld van de crisissfeer aan de reactionaire, militaristische en koloniale politiek: „voilà où la politique réactionnaire, militariste et coloniale pratiquée depuis quelques années a conduit la France. Vraiment, vraiment, des dirigeants insensés ont créé un état de choses foncièrement révolutionnaire”, aldus Jaurès in *L'Humanité*.

In de laatste week van juli begonnen de kranten in Parijs, Berlijn, Wenen, Londen en elders de gang van zaken van dag tot dag te volgen. Op 25 juli kenschetste Jaurès de Oostenrijkse nota aan Servië in zijn krant als „effroyablement dure” en erop berekend om het Servische volk diep te vernederen of te vermorzelen. Hij vraagt zich af, of de clericale en militaristische kringen in Oostenrijk-Hongarije misschien aansturen op oorlog, „... le plus monstrueux des crimes”, meent Jaurès. De tekst van de nota wordt in extenso afgedrukt. Uit verschillende persspiegels blijkt, dat de Franse dagbladen over het algemeen nog geneigd waren de aan Servië overhandigde nota te willen zien als een verdediging in plaats van een aanval van de Dubbelmonarchie. Het zou aan Servië zijn om voor vrede en niet voor oorlog te kiezen.

Nog op 27 juli – wanneer Servië mobiliseert en Oostenrijk-Hongarije de staat van beleg heeft afgekondigd – schrijft Jaurès onder de titel „une heure d'espoir” dat het onherroepelijke nog niet is gebeurd en dat er nog reden is om te hopen op een goede afloop. Wie de indruk mocht krijgen dat de kranten alleen nog maar over de internationale politieke gebeurtenissen berichtten,

vergist zich. In Frankrijk vond een internationaal wielergebeuren gewoon doorgang en de kranten, óók L'Humanité, schreven erover. De twaalfde Tour de France werd gewonnen door de Fransman Philippe Thys in 200 uur, 30 minuten en 33 seconden.

Op 28 juli is iedere verwachting van Jaurès de bodem ingeslagen en ziet hij volgens zijn hoofdartikel („Le temps de penser”) hooguit nog iets in een succesvolle bemiddelingsconferentie, bijeen te roepen door sir Edward Grey (Groot-Britannië). L'Humanité roept op tot demonstraties tegen de oorlog. Weer een dag later noemt Jaurès de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië „injustifiable”; hij roept Europa op koelbloedig te blijven en houdt zijn lezers voor, dat er geen enkel excuus voor de oorlog is: „La guerre est sans excuse”. Op 30 juli schrijft Jaurès vanuit Brussel waar hij met Rosa Luxemburg, P. J. Troelstra e.a. aan de vergadering van het Internationale Socialistische Bureau deelneemt. De internationale arbeidersbeweging zou de oorzaken van een wereldoorlog niet bij Duitsland of Frankrijk zoeken. Jaurès omschrijft de schuldvraag als volgt: „Le capitalisme porte en lui la guerre comme la nuée porte l'orage”.

Wanneer L'Humanité op 1 augustus het relaas van de moord op de socialistenleider (31 juli) brengt, onder de kop „Jaurès assassiné”, is de oorlogsmachinerie al enige dagen niet meer tot stilstand te brengen.

De Nederlandse kranten hadden aanvankelijk ook grote moeite de ernst van de situatie reëel onder ogen te zien. De Standaard betoogde bijv. op 25 juli nog, dat er hoogstens een gelokaliseerde oorlog zou komen: „Dat wil zeggen de groote Mogendheden zullen er niet in betrokken worden, en aan Europa blijft dus een algemeene oorlog bespaard,” aldus het antirevolutionaire dagblad. Mocht er toch een uitbreiding aan gegeven worden, dan zou dat aan Ruslands zorg voor zijn „Servisch troetelkind” liggen.

Op 27 juli berichtte De Standaard, dat er oorlog zou uitbreken tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië. Arbitrage zou slechts „grauwe theorie” zijn; de praktijk zou zijn: aangrijpen en verpletteren, „Macht boven Recht”. Ook gaf De Standaard uitvoerig verslag van de stemming in de hoofdsteden. In Wenen zou men buitengewoon geestdriftig zijn over het afbreken van de diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië: „De verkoopers der extra-edities”, aldus het blad, „werden als het ware bestormd, en men rukte hun de bladen uit de hand. Als een loopend vuurtje verspreidde zich het nieuws: het antwoord van Servië is onvolgende! En uit de ontzaglijke menigte steeg de kreet op: Leve de keizer, leve keizer Wilhelm, leve het leger, weg met Servië! Overall

vormden zich manifestatie-optochten, die als in een machtig leger optrokken naar het Deutschmeister-Denkmal. Hier aangekomen, verhieven zich uit het volk verschillende redenaars, die hun geestdrift in vurige patriottische redevoeringen uitten. Herhaaldelijk werd het Oostenrijksche volkslied, 'Die Wacht am Rhein', en het prins-Eugène-lied gezongen, afgewisseld door 'hoog-roepen' op keizer Frans-Joseph, keizer Wilhelm en het leger. Overal waar men een officier of een soldaat zag, werd deze in de hoogte getild en door de straten gedragen. De demonstraties duurden tot laat in den nacht voort."

Ook in Berlijn zou de menigte uitbundige geestdrift voor de bondgenoot tentoongespreid hebben: „Alsof hij op 't snoodst werd aangevallen of belaagd!" Op zaterdagavond 25 juli zouden de straten al om zeven uur overstromd zijn door speciale edities van de kranten die uit de handen van de verkopers gerukt werden. Duizenden personen verzamelden zich voor de krantenbureaux en trokken later naar de Moltkestrasse, waar de Oostenrijkse gezant een ovatie gebracht werd. Deze beantwoordde het „donderend gejuich" met een kort dankwoord.

De opmerkelijkste ommezwaai maakte het antipatriottische en antimilitaristische weekblad *La Guerre Sociale* (met ingang van 6 augustus 1914 dagblad) van Gustave Hervé: kort voor het uitbreken van de oorlog bekeerde het zich tot meer gematigde opvattingen en zocht het toenadering tot de radicalen. Vanaf de eerste dagen van de oorlog legde Hervé een vurig patriottisme aan de dag.

Men kan stellen, dat een groot deel van de Franse publieke opinie, op zijn minst in de steden, vanaf 26 juli met de mogelijkheid van een Europese oorlog begon te rekenen. In Parijs kon men op 29 juli op straat twee tegengestelde tendensen waarnemen: de op die dag uit Rusland terugkerende president Raymond Poincaré werd over de hele afstand van het Gare du Nord tot het Élysée door dikke rijen toeschouwers enthousiast begroet („Vive Poincaré! Vive l'alliance russe! Vive la France!"). 's Avonds echter gaven op de grote boulevards in het stadsdeel Belleville dertigduizend demonstranten gehoor aan de oproep van de vakbonden van het departement van de Seine en van de pacifistische krant *La Bataille Syndicaliste* tegen de oorlog te demonstreren – „A bas la guerre" was ook de titel van een manifest van de *Confédération Générale du Travail (CGT)* –. Vijfendertig demonstranten werden gearresteerd, de volgende dag voorgeleid en veroordeeld tot gevangenisstraffen tot twee maanden. De ommekeer in deze laatste tendens kwam al bijna onmiddellijk, toen de arbeidersorganisaties geen

medewerking meer wilden geven aan de oproep van de krant *La Bataille Syndicaliste* voor een door de regering verboden meeting ter bespreking van maatregelen tegen de mobilisatie. In de avond van 31 juli verwierpen de vakbonden een oproep tot een algemene staking op het moment dat het mobilisatiebevel zou afkomen. De anarchisten zetten hun pogingen op kleine schaal nog kortstondig voort. Nationalistische manifestaties zoals die van 29 juli, bleven echter ook uit.

De houding van *The Times* werd in grote mate bepaald door de ervaringen van de redacteur buitenland Henry Wickham Steed (1874-1956) die Northcliffe aan zijn zijde wist. Als correspondent van *The Times* in Wenen in de periode 1902 tot 1913 was Steed langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat de vermolmde Oostenrijks-Hongaarse monarchie moest verdwijnen om de verdrukte naties levenskansen te geven. Niet Rusland, maar Engeland zou moeten opkomen voor de Slavische volken. Het Britse belang zou bedreigd worden door Pruisianisering van Duitsland en gediend zijn met het verdwijnen van de Dubbelmonarchie. Tijdens de oorlog stond *The Times* achter de Tsjechoslowaken en Joegoslaven. De in Londen wonende Tsjechoslowaken en Joegoslaven wisten Steed op zaterdagmiddag te vinden op zijn kamer in *Printing House*, het heiligdom van *The Times*.

REACTIES IN ENGELAND

In de moord van Serajewo zag het welvarende Engeland aanvankelijk niet veel meer dan een van de irritaties van crises in het oosten en binnen een paar dagen was de opwinding weggeëbd. Het probleem Ierland vroeg de aandacht en het was de heetste zomer sinds jaren, zoals de kranten telkens maar weer herhaalden.

Eerst op 23 juli begon het Britse publiek ongerust in plaats van geïrriteerd te worden door de berichten over de gebeurtenissen in Oost-Europa. Het conservatieve dagblad van de Tories, de *Morning Post*, was de enige krant die al vanaf 1 juli waarschuwde voor de dreigende oorlog en op 21 juli om Britse interventie vroeg. De onafhankelijk-liberale kwaliteitskrant *Manchester Guardian* vertolkte echter het standpunt van de meeste kranten, toen zij twee dagen later schreef, dat de situatie („the talk of war”) niet al te ernstig opgevat moest worden. De *Morning Post* liet zich spoedig door het nationale instinct meeslepen. Vanaf het fatale ultimatum aan Servië schreef *The Times* zonder omwegen, dat Groot-Britannië in de oorlog betrokken zou en moest worden. De meerderheid van de niet-liberale dagbladen (de *Morning Post* bijv. op 28 juli)

nam eenzelfde houding aan. De op een intellectuele elite georiënteerde Pall Mall Gazette waarschuwde zijn lezers van 27 tot en met 31 juli dagelijks, dat het land niet buiten de oorlog kon blijven. Op 1 augustus betoogde de Morning Post zelfs dat er maar één ding slechter was dan een oorlog, namelijk een oorlog waarin Engeland geen rol speelde.

De Manchester Guardian, kampioen van de vrede onder de bekende hoofdredacteur C. P. Scott, was even fel tégen Britse interventie als The Times, de behoudende The Globe, de populaire conservatieve Daily Telegraph en de Morning Post ervóór waren. Op 27 juli schreef zij, dat de oorlog beperkt zou kunnen blijven tot Oostenrijk-Hongarije en Servië; toen dit idee irreal werd, probeerde zij de Britse deelneming er aan koste wat kost te verhinderen (30 juli). De regeringsgezinde Westminster Gazette, een avondblad van liberale huize, raakte geheel in paniek en schreef op 1 augustus ten slotte in wanhoop, dat de oorlog het gevolg was van de geheime diplomatie. Ook de Manchester Guardian leek het spoor bijster geraakt te zijn, toen zij op 1 augustus de hoop uitsprak, dat Servië naar het midden van de Oceaan gedreven zou worden om daar tot zinken gebracht te worden. Vanaf 31 juli publiceerde het blad met de moed der wanhoop pagina's vol ingezonden brieven van lezers met pacifistische en isolationistische denkbeelden. Schrijvers van de linkse vleugel bewonderden Duitsland als een bolwerk van beschaving en lieten zich vijandig uit jegens Rusland en Servië. Van neutraliteit zou ook meer economisch voordeel te verwachten zijn. De onafhankelijk-liberale Daily News verklaarde zich nog op 30 juli tegen uitbreiding van de oorlog buiten de Balkan. De krant publiceerde op 31 juli een artikel over de positie van Rusland. Daarin stelde de auteur, dat een oorlog – waarvoor de hemel eenieder zou mogen behoeden – als gunstige uitkomst zou moeten hebben de versterking van de westerse ten koste van de dan vernederde oosteuropese beschaving.

Op 1 augustus publiceerden vooraanstaande geleerden in The Times en de Manchester Guardian een protest tegen een eventuele oorlog met Duitsland. Door de dreigende oorlog begroeven de Engelse politieke partijen de strijdbijl. Ook in Frankrijk en Duitsland ontstond begin augustus een grote eensgezindheid. In de dagbladen werd deze tendens versterkt door de militaire en burgerlijke censuur die de pluriforme meningsuiting onderdrukten.

REACTIES IN DUITSLAND

In Duitsland uitte de liberale kwaliteitskrant de Frankfurter Zeitung terstond na de bloedige gebeurtenis in Serajewo de ge-

dachte dat het conflict op de Balkan gelokaliseerd zou kunnen worden. Het blad deed ook concrete bemiddelingsvoorstellen, maar het bleef een roepende in de woestijn. Toen duidelijk werd, dat er wel oorlog zou komen, deed de Frankfurter Zeitung alle moeite weer op vrede aan te sturen en verzette ze zich tegen de militaire censuur als strijdig met het recht van vrije meningsuiting. Het burgerlijk-democratische Berliner Tageblatt pleitte vergeefs voor betere verhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk en waarschuwde voor een kortzichtige politiek van gelijkhebbij die Duitsland zou kunnen isoleren in Europa. Het Berliner Tageblatt, dat zich vanaf 1906 onder hoofdredactie van Theodor Wolff in aanzien kon meten met de Vossische Zeitung en Frankfurter Zeitung, wees de geforceerde bewapenings- en vlootpolitiek, chauvinisme en nationalisme af. Tijdens de oorlog kwam het blad op voor vreedzamer Europese verhoudingen.

Vorwärts, het orgaan van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands, voer onder hoofdredactie van Rudolf Hilferding na 1907 een gematigd linkse koers. De redactie wilde de oorlog, toen die eenmaal een feit was, niet zien als een verdedigingsoorlog.

De Rheinisch-Westfälische Zeitung, orgaan van leidende figuren in de zware industrie, verdedigde begin 1914 hartstochtelijk de herbewapening. Het is dan ook opmerkelijk dat deze krant zich na Serajewo even hartstochtelijk uitsprak tegen de dreigende oorlog en Duitslands steun aan de Dubbelmonarchie. Op 24 juli verweet zij Oostenrijk-Hongarije op oorlog aan te sturen om in geval van een overwinning naar het oosten te kunnen expanderen. Toen eenmaal duidelijk was, dat aan een oorlog niet te ontkomen viel, zwaaide de Rheinisch-Westfälische Zeitung weer honderdtachtig graden om.

De Magdeburgische Zeitung, nationaal-liberaal georiënteerd, maar kritisch, stond een bewuste koloniale politiek voor en ondersteunde de vlootpolitiek. Het blad was erg bezorgd over de „Einkreisung” van Duitsland door de wereldmachten en over de ontwikkeling in Frankrijk (bijv. in het nummer van 21 juni). Na de aanslag in Serajewo maande zij echter aan tot een rustiger beoordeling en meer zelfkritiek. Op 2 juli verweet zij de Weense pers zonder omhaal van woorden de bloedschuld van Serajewo alleen op de schouders van Servië te willen laden; onder de titel „Ruhig Blut” schreef zij ondermeer: „In der Wiener Presse begegnen wir in immer schärfer ausgesprochener Deutlichkeit dem Bestreben, die Blutschuld von Serajewo Serbien allein aufzuladen. (...) Darin liegt, wie wir meinen, eine ernste Gefahr und darin liegt ein Unrecht...”. Op 6 juli hekelde de Magdeburgische Zeitung

de Franse pers en met name de L'Echo de Paris die het Franse volk „Kassandrarufen” zou verkondigen door telkens te schrijven, dat de oorlog door het toedoen van Duitsland nabij was. Na het uitbreken van de oorlog hield de krant van Maagdenburg vast aan de eenmaal gegeven nationale lijn, maar keerde zich ook tegen hoera-patriottisme en chauvinisme.

Het Hamburger Fremdenblatt – minder kritisch geworden sinds 1910 – ondersteunde na het ultimatum van de Dubbelmonarchie aan Servië zeer nadrukkelijk de houding van de Duitse en Oostenrijks-Hongaarse politici; het blad wilde slechts weten van Groot-Brittannië's arbitrage, indien Oostenrijk-Hongarije zelf de wens daartoe te kennen gaf. De Hamburgse krant wendde voor hoogst verbaasd te zijn over de oorlogsverklaring van Groot-Brittannië aan Duitsland op 4 augustus.

Op 28 juli betoogde De Standaard, dat de Franse pers zich veel scherper uitte dan de Duitse. Le Petit Journal zou zeer grof, Le Journal des Débats zeer wrang en de andere Parijse kranten „niet poeslief” tegenover de ervvijand zijn. Le Matin zou erkennen, dat Duitsland de oorlog niet wilde. Kranten als de Vossische Zeitung zouden de „patriottische” manifestaties in Berlijn ten sterkste veroordelen; het gezond verstand, aldus De Standaard – het anti-revolutionaire orgaan –, keert terug, althans bij de kranten. Het Berliner Tageblatt zou van mening zijn, dat vóór alles en vóór iedere politieke discussie de jongelingen en mannen die in de twee laatste nachten zo geestdriftig door de Berlijnse straten gelawaaaid hadden, ertoe bewogen zouden worden naar bed te gaan. Wel zou nog gedemonsteerd worden bij het Russische gezantschap, maar niet bij het Franse dat er slechts tweehonderd passen van verwijderd lag. Tot slot schreef De Standaard op die 28ste juli: „De hoofden van de verantwoordelijke personen zijn en blijven gelukkig koel. En 't is ook een hoopgevend teeken, dat in alle landen de pers zich zoo betrekkelijk kalm houdt. Ze beseft den ernst van den toestand, en beeft er voor terug om door hartstochtelijk geschrijf het uitbreken van een wereldbrand te verhaasten.”

In de Berlijnse kranten, aldus De Standaard op 29 juli, leest men geen kritiek meer op de houding van Oostenrijk-Hongarije, ook al kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat maar weinigen het Servische antwoord [van 25 juli op het Oostenrijks-Hongaarse ultimatum] zo verwerpelijk achten als de regering in Wenen en de pers – vooral de links-liberale Wiener Allgemeine Zeitung – daar ter plaatse. „Wij hebben”, zo schreef De Standaard, „een hoogen dunk van Duitschlands nobelen, vredelievenden keizer, en durven vertrouwen, dat hij alle kracht zal inspannen om de grootste ramp

af te wenden, die de beschaafde menschheid thans treffen kon." De Franse politieke pers zou er met nadruk op wijzen, dat in geval van oorlog, alle binnenlandse verdeeldheid zou verdwijnen. De meeste kranten, waaronder *Le Matin*, *Le Temps* en – scherper – *Le Journal des Débats* zouden Duitsland verantwoordelijk stellen voor het uitbreken van de oorlog.

DE STEMMING IN NEDERLAND

In Nederland vond op 31 juli de mobilisatie plaats. Op 1 augustus publiceerde *De Standaard* een commentaar („De ure der beslissing") dat als volgt begint: „Niets toont klaarder den angst der volken in deze ure van ontzaglijke beteekenis, dan de wanhoopskreet, in de groote politieke pers geslaakt, dat alleen een wonder Europa redden kan." Op 4 augustus constateerde *De Standaard* dat zowel in Duitsland als in Frankrijk allen eensgezind waren en dat zelfs de „vaderlandloze Hervé" de Franse regering steunde. Het Duitse volk zou in Vorwärts vergeleken zijn met een paard dat men vriendelijk op de nek klopt. Het hoofdartikel onder de titel „De strijd tegen het tsarisme" verraadt iets van de in West-Europa te onderkennen anti-Russische gevoelens.

De liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant* schreef op 29 juli 1914 in haar avondblad in een commentaar onder de titel „Oorlog" ondermeer: „Welk een namelooze ellende zulk een oorlog brengt, heeft ons de geschiedenis geleerd, laatstelijk nog in den boerenoorlog. De vrienden van den vrede hebben dus wel reden tot treuren." Oostenrijk-Hongarije zou „in den krop" steken het feit, dat de nog jonge Servische natie zijn volwassenheid getoond had door op roemrijke wijze de vuurproef van twee hachelijke oorlogen te doorstaan. „Een sterk Servië kan de monarchie niet dulden om de gevolgen, die dat voor haar op den duur brengen moet", aldus de NRC. Wenen zou niet verwacht hebben, dat Rusland tussen beide zou komen als de beschermer van de Slaven op de Balkan. Wenen zou hebben willen profiteren van de eenheid in de Dubbelmonarchie en de afhankelijkheid aan de keizer door de haat tegen Servië na de moord op Frans Ferdinand. De NRC betoogde voorts, dat geen enkel volk de oorlog wilde. „Wij laten ons", aldus het commentaar van het Rotterdamse blad, op 2 augustus onder de kop „De Groote Oorlog", „niet meer van de wijs brengen door opgeblazen berichten over straatbetoogingen, zielkundig trouwens zoo licht te verklaren, en door de taal van chauvinistische bladen, maar denken aan de groote massa van het volk, aan de arbeiders, die zich met zooveel nadruk tegen den oorlog hebben verklaard, aan de stille werkers in den lande, aan de vrouwen, die hun mannen en

zonen, hun broeders en geliefden met hun geluk zullen zien wegtrekken. Neen, de volken wilden dezen oorlog niet!". Oostenrijk-Hongarije zou voor de oorlog verantwoordelijk zijn en Nederland zou, zo meende de NRC, wel met rust gelaten worden. De krant ging ook uitvoerig in op de Russische spionageziekte in de Berlijnse bladen: overal zouden spionnen aangehouden worden, soms zelfs gekleed in verpleegstersuniformen, en er zouden bomaanslagen gepleegd worden.

Het liberale Algemeen Handelsblad schoof de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de oorlog in Ruslands schoenen: het zou door de stiekeme mobilisatie de hoofdschuldige zijn.

Het Volk (socialistisch) citeerde op 3 augustus onder de kop „Koelbloedigheid noodig" het laatste artikel van Jaurès en verklaarde in een eigen commentaar („Onze zekerheid") ondermeer: „Dit is het, wat ieder slachtoffer van dezen ontzettenden wereldkrijg tot bewustzijn moet komen: de heerschende klasse in het kapitalistische stelsel draagt in haar geheel de helleverantwoordelijkheid voor alle ellende die thans komt over de menschheid". Een tweede commentaar heeft de kop „Wereldbrand" meegekregen. Het Volk verleende met de sociaal-democratische Kamerfractie steun aan de mobilisatie van leger en vloot om de neutraliteit te kunnen handhaven. In het nummer van 4 augustus werd deze beslissing aan de lezers meegedeeld in een verklaring die getiteld is: „Aan de Nederlandsche Arbeidersklasse, Kameraden".

Vanaf begin augustus – de NRC maakte er in haar avondblad van 1 augustus ook expliciet melding van – kwamen de Nederlandse kranten met hun nieuwsgaring uit buitenlandse kranten voor onverwachte problemen te staan. De redacties van de kranten in het buitenland pleegden zelfcensuur en werden geconfronteerd met burgerlijke en/of militaire censuur. De berichtgeving over de „krijgstoerusting" verdween daardoor bijna geheel uit de pers.

ZALF OP DE WONDE DER ONGERUSTHEID

Onder de titel „De stilte voor den storm. Geruchten en geruststellingen", begint dr. P. H. Ritter Jr. het eerste hoofdstuk van zijn tweedelige populaire geschiedschrijving van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ook Ritter is het opgevallen, dat de Nederlandse kranten op 2 juli 1914 berichtten over het gevaar van lendenjicht dat de Duitse keizer had weerhouden naar Wenen te reizen. De werkelijke reden zou echter geweest zijn, dat keizer Wilhelm de grijze keizer van Oostenrijk het vermoeiende ceremonieel van de ontvangst wilde besparen. Zo, aldus Ritter in 1931, kon iedereen zich in die warme zomer weer aan zomerse genoegens

wijden, want het leek wel, „in het begin, in het midden, ja zelfs nog tegen het einde van de Julimaand van 1914”, of niemand in Europa wilde zien, hoe „het gericht” aanstaande was en men zich „onmiddellijk voor een wending in de wereldgeschiedenis” bevond. Snel van een verkoudheid genezen, schiepte ook keizer Wilhelm zich op 4 juli in voor een vakantieis naar Noorwegen²⁴. Als begindatum van de eigenlijke spanning in Europa, „de zware atmosfeer vol van beangstigende feiten en verschijnselen”, noemt Ritter 25 juli, hetgeen overeenkomt met wat wij op grond van de door ons geraadpleegde kranten konden vaststellen²⁵. De journalist Ritter geeft in één zin zijn oordeel over de Nederlandse pers. Er waren, zo schrijft Ritter, donderkoppen aan de horizon: „En toch bleven de couranten doorgaan het proces, dat zich langzaam maar zeker in den Balkan aan het voltrekken was, te vermelden onder ‘politieke berichten’, zonder eenigen ophef, zonder vlammende koppen en schaars met hoofdartikelen. (...) Hoe argeloos lazen wij onze couranten, als een reeks van spannende verhalen, waar wij ons niet al te zeer om bekommerden.”²⁶ Het zalf smeren op de wonde der ongerustheid kenmerkte politici, journalisten en lezers wel erg lang en dat niet alleen in Nederland.

Het sluiten van de Amsterdamse beurs op 29 juli – de dag van de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië – drukte het Nederlandse publiek met de neus op de feiten. Zoals overal in Europa stonden bulletins en geruchten in scherpe tegenstelling tot de sussende toon van de kranten.

CENSUUR EN PERSPOLITIEK²⁷

Moet men wat betreft de kranten voor 1914 al rekening houden met de invloed van partijen en *pressure groups* op de pers, terstond na het uitbreken van de oorlog komt daar de invloed van de censuur en zelfcensuur (van de redacties) bij.

24. P. H. Ritter Jr., *De donkere poort. Een boek etc. over Nederland in de jaren 1914-18*, 's-Gravenhage, 1931, 2 dln., hier dl. I, blz. 5-6.

25. Idem, blz. 8.

26. Idem, blz. 9 en 11.

27. Vgl. voor Groot-Brittannië: idem, Sp. 1434-1438; voor Duitsland: W. Vogel, *Die Organisation der amtlichen Presse- und Propagandapolitik des deutschen Reiches von den Anfängen unter Bismarck bis zum Beginn des Jahres 1933*. Sonderheft von: *Zeitungswissenschaft*, jrg. XVI (1941), nr. 8-9; W. Nicolai, *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin, 1920, en H.-D. Fischer, *Pressekonzentration und Zensurpraxis im Ersten Weltkrieg. Texte und Quellen*, Berlin, 1973. In Frankrijk verschenen: J. de Narfon, *La presse et la guerre*, Paris, s.d.; R. Narsy, *La presse et la guerre*, Paris, s.d., en J. Bainville, *La presse et la guerre*, Paris, s.d.; in België verschenen: J. Massart, *La presse clandestine dans la Belgique occupée*, Bruxelles, 1917; vgl. voor Oostenrijk-Hongarije: Paupié, a.w., Bnd. II, blz. 141-147; K. Mayer, *Die Organisation des Kriegspressequartiers beim kaiserlichen*

De oorlog leidde niet alleen door de censuur op nieuwsberichten en artikelen tot een plotselinge breuk in het bestaan. De presentatie en het functioneren van de kranten kwamen onder zware druk te staan. De mobilisatie van een groot deel van het personeel, gebrek aan papier en daardoor noodgedwongen een vermindering van het aantal pagina's, het verminderde advertentie-aanbod, transportproblemen, de blokkade van buitenlands nieuws, het ondergeschikt maken van het nationale leven aan de behoeften van het leger en het op een laag pitje branden van de politiek: dit alles had voor de pers ingrijpende gevolgen. Alle kranten moesten van de ene op de andere dag een geweldige stap terug doen. Sommige kranten verdwenen spoedig, andere zakten weg in een verdoving. De kranten die overeind bleven, konden dat slechts door zich geheel aan te passen aan het regime van de staat van beleg. In Frankrijk was de militaire en politieke („civile” was de aanduiding) censuur erger dan in Groot-Brittannië. Nadat de staat van beleg op 2 augustus 1914 afgekondigd was, werden de kranten geplaagd door minutieuze bemoeienissen vanwege de censurerende overheden.

Voor de propaganda werd de pers ook ingeschakeld. In Parijs werd het „Maison de la Presse” het centrale bureau voor de perspropaganda. Onder het ministerie van Oorlog viel het „Bureau de la Presse” dat de censuur uitvoerde. De behandeling van de pers door de burgerlijke en militaire autoriteiten was even weinig uniform en even omstreden als het oordeel van de Fransen over de prestaties van de pers in de oorlog.

In de periode 1914-1918 werden – ondanks papiergebrek – toch nog de volgende kranten opgericht om de Fransen mentaal te ondersteunen: La Bataille (1915), La Feuille (1916), L'Heure (1915), Journal du Peuple (1916), Le Pays (1917), Le Populaire (1916) en La République Nationale (1916). Speciaal voor het leger verscheen het „Bulletin des Armées de la République”. Verder werden aan het front soldatenkranten uitgegeven.

Waren er altijd al nauwe banden tussen pers en staat, tijdens de Eerste Wereldoorlog liet het grootste deel van de Franse pers zich door de oorlogspsychose en de haat tegen de Duitsers gaan. De pers speelde een rol in de oorlogsmachinerie: de overheid kon gerust zijn.

und königlichen Armeeoberkommando im Ersten Weltkrieg 1914-1918 (Phil. Diss.), Wien, 1963, en D. Pokorny, *Die Wiener Tagespresse und ihre Einflussfaktoren im Ersten Weltkrieg 1914-1918* (Phil. Diss.), Wien, 1950, 2 Bnde.

Zie voor de situatie in Nederland: Ritter, *a.w.*, dl. I, blz. 116-124, 263-278 (De Telegraaf-affaire met de kwestie rond hoofdredacteur J. C. Schroeder), 304-307, 322-325 en 332-340.

De oprichting van het Kriegspressesamt in oktober 1915 en een Feldpressestelle in maart 1916 markeren in Duitsland het begin van een als één geheel werkend propaganda-apparaat met betrekking tot militaire, politieke en economische propaganda dat bedoeld was voor activiteiten in het buitenland en een afdeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken zou worden.

Wat betreft Oostenrijk-Hongarije schrijft Paupié over de kranten na het uitbreken van de oorlog: „Die Presse wurde für die moderne Kriegsführung und für den Einfluss der Armeeführung ein viel zu wichtiges Instrument, als dass nicht gleich zu Beginn der Mobilisierung Ausnahmegesetze und ein Ausnahmezustand für sie geschaffen worden wären”²⁸. In Den Haag werd als propaganda-officier benoemd Prinz Thurn und Taxis die deel uitmaakte van de Propagandagruppe van het Kriegspressesamt²⁹.

De Engelse pers is naar verhouding bijzonder goed blijven functioneren. Wel werd na 220 jaar de censuur weer ingevoerd. Voor zowel censuur als propaganda trad sinds augustus 1914 het „Official Press Bureau” als uitvoerend orgaan op. Wekelijks werd een persconferentie belegd om de samenwerking tussen pers en regering te optimaliseren. Lord Northcliff en de kranten waarover hij zeggenschap had, hebben de toon aangegeven. Northcliff zelf werd benoemd tot hoofd van het officiële propaganda-apparaat.

REISBRIEF UIT PARIJS EN LONDEN

De Zwitserse pers kreeg tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke internationale functie. De Nederlandse pers was – afgezien van de onbekendheid van de Nederlandse taal – te enenmale onvoldoende toegerust om internationaal een rol te kunnen spelen³⁰. Voor het internationale politieke forum heeft met name de *Journal de Genève* een belangrijke rol gespeeld. Op 5 november 1914 publiceerde deze krant een reisbrief van Georges Wagnière vanuit Parijs en Londen onder de kop „Londres et Paris”. Met enige passages uit deze, de situatie van najaar 1914 typerende brief, willen wij dit artikel besluiten.

De aanhef geeft een sfeertekening die wij in het Frans willen citeren: „Paris est une ville grave et austère, où toute vie de plaisirs est suspendue: plus de théâtres, plus de concerts, plus d'autres

28. Paupié, *a.w.*, Bnd. I, blz. 15.

29. Paupié, *a.w.*, Bnd. II, blz. 148 e.v., en Hildegund Schmölder, *Die Propaganda des Kriegspressesamts im Ersten Weltkrieg 1914-1918* (Phil. Diss.), Wien, 1965.

30. Vgl. o.m.: Guenther Gils, *Die holländische Presse, ihre Geschichte und ihre Haltung während des Weltkrieges*, o.O. (1938), Berlin Phil. Fak. Diss. von 26. Oktober 1938.

spectacles que les cinématographes où l'on représente des scènes militaires. Les restaurants et cafés sont fermés à neuf heures et demie. Et le soir, les grands boulevards, qui gardent, pendant le jour, l'animation réduite des temps des vacances, sont silencieux et abandonnés."

De reisredacteur heeft ook een bioscoop met explicateur bezocht³¹. Vertoond werd een propagandafilm over het leger. Na afloop probeerde iemand de zaal aan het zingen te krijgen („De Duitsers moeten ons kunnen horen”), hetgeen ook lukte, zodat de hele zaal het krijgsvuchtige refrein meezong.

In Londen, aldus Wagnière, waren alle theaters open, ook de variétés: de mensen stonden er, goed gekleed, voor in lange rijen. Ook de kranten in beide steden leverden een totaal ander aanzien op: „A Paris, les journaux, réduits au plus petit format et rigoureusement censurés, ne connaissent qu'un seul sujet: la guerre. Elle les remplit tout entiers de la première à la dernière ligne”, zo leest men in het verslag. In Londen daarentegen, zo gaat Wagnière voort, waren alle kranten even dik als vroeger, werd over alles in de wereld geschreven, ook over de laatste roman, mode en sport.

In Parijs waren de hotels en parken leeg; de autobussen waren voor de oorlog ingezet en ook particuliere auto's waren gerequireerd. In Londen was het straatbeeld zelfs levendiger als anders. Er speelden zich vrolijke militaire schouwspelen af met tambours en fanfares. „A Paris”, aldus het artikel in de *Journal de Genève*, „on est tout près de la guerre”: men zag er gewonden op straat.

Deze situatie zou in de jaren na het bezoek van Wagnière in Parijs en elders alleen maar erger worden. De oorlog kon zijn ware gezicht op de duur nergens meer verborgen houden, ook niet in het neutrale Nederland³².

31. Vgl. voor de rol van de film: Marc Ferro, 1917: *History and cinema*. In: *Journal of Contemporary History*, vol. III (1968), nr. 4, blz. 45-61.

32. Vgl. Ritter. *a.w.*, dl. II (vanaf voorjaar 1916), *passim*.